

ՄԻ ՔԱՆԻ ՃՇՏՈՒՄՆԵՐ

«Հայրենիք» ամսագրում Ռ. Սեւեանը սկսել է մի շատ կարեւոր աշխատանք — դիւանական աղբիւրների եւ արդէն լոյս տեսած տրւեալների հիման վրա լուսարանել Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան մութ համարւած էջերը: Նման աշխատանքի արժէքը գլխաւորապէս նրա մէջ է, որ համեմատական լուրջ ու բազմակողմանի քննութեան ենթարկւեն խնդրին վերաբերող նիւթերն ու հանդամանքները եւ եզրակացութիւնների հիմք ծառայող փաստերը լինեն լրիւ եւ բացարձակապէս անվիճելի, մինչդեռ Ռ. Սեւեանի գրութիւնները հէնց այս տեսակէտից կազում են, եւ այդ պատճառով նրա հանած եզրակացութիւնները, յաճախ, հապճեպութեան կնիք են կրում եւ բաւականաչափ համոզեցուցիչ չեն:

Առնենք, օրինակի համար, «Ե՞րբ է հիմնւել Դաշնակցութիւնը» յօդւածը («Հայր.», թիւ 170), ուր, մի քանի արդէն ծանօթ վկայութիւնների վրա հիմնւելով, Սեւեանը եզրակացնում է, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ձեւակերպումը տեղի է ունեցել 1890 թ. օգոստոս ամսին, իսկ «աշխատանքի է լծւել սեպտեմբերին»: Մինչեւ այժմ մեզ յայտնի ո'չ մի փաստ իրաւունք չի տալիս այդպիսի վճռական եզրակացութեան. գիտենք, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը հիմնւել է 1890 թ. ամառը, բայց թէ ստուգապէս ո՞ր ամսին է ձեւակերպւել եւ ո՞ր ամսին գործի անցել — յայտնի չէ: Հակառակ Ռ. Սեւեանի պնդումի, աւելի հաւանական է, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը 1890 թ. յուլիսին է ձեւակերպւել եւ օգոստոսին «աշխատանքի լծւել»: Գէթ օգոստոսին արդէն, Դաշնակցութիւնը, որպէս կազմակերպութիւն դրադւել է Կուկունեանի արշաւանքով (Տե՛ս «Դիւան Հ. Յ. Դ.», Ա. հատոր եւ Մ. Շաթերեանի յուշերը) — սա «աշխատանքի լծւել չէ»:

Նոյն յօդւածում Սեւեանը ասում է, թէ 1890 թ. սեպտեմբերին Գր. Արծրունին Երեւանում էր եւ այստեղ «առաջին անգամ զարմացած Տ. Ստեփանեանից է իմանում, թէ Թիֆլիսում արդէն կազմակերպւել էր յեղափոխական կուսակցութիւն»: Կարելի՞ ըսն է այդ: Յունիս — օգոստոս ամիսներին, երբ տեղի էին ունենում Հ. Յ. Դաշ-

նակցութեան հիմնադիր ժողովները եւ կազմակերպւում էր Կուկուն-
եանի արչաւանքը հէնց Հ. Յ. Դ. հիմնադիրներին աջակցութեամբ եւ
նոյն Գր. Արծրունու բարեացակամ վերաբերմով, հնարաւոր բան
է, որ Գր. Արծրունին տեղեկութիւն չունենար կուսակցութեան կազ-
մութեան մասին: Մանաւանդ որ, ինչպէս հետագային Սեւեանն ինքն
էլ է ասում, Հ. Յ. Դ. հիմնադիր ժողովներին, գէթ սկզբնական շրջ-
ջանում «Ակնունին եւս եռանդուն մասնակցութիւն է ունեցել», իսկ
Ակնունին (Պ. Մալումեանը) այն ատեն Գր. Արծրունու alter ego-ն էր:

Շատ ջուր վերցնող կէտեր կան եւ «Հ. Յ. Դաշնակցութեան սկզբ-
բնական ծրագիր — կանոնագիրը» յօդւածում (թիւ 171): Այսպէս,
հակադրելով «Խմբիյէ նումերա» եւ «Սեւերնիյէ նումերա» պանդոկնե-
րի խմբակները՝ Սեւեանը գրում է, թէ վերջինները «թէեւ ընդունում
էին յեղափոխական ճանապարհով Հայաստանի ազատագրումը, բայց
գտնում էին, որ ասպրդայ աղատ Հայաստանի օրէնքները պէտք է
պաշտպան հանդիսանան հայ դրամատիրութեան, ճիշտ այնպէս, ինչ-
պէս որ այդ գոյութիւն ունի արեւմտեան Եւրոպայում»: Հայ հասարա-
կական կեանքի զարգացման պատմութեան համար շատ հետաքրքրա-
կան կը լինէր փաստելով ու վաւերագրելով հիմնաւորել այս միտքը:

Նմանապէս, հիմնադիր ժողովում ընդունւած բանաձեւի մասին,
թէ՛ նոր կուսակցութեան նպատակն է «յեղափոխական քանապարհով
Տափաշայաստանում ձեռք բերել քաղաքական եւ տնտեսական ազա-
տութիւն», Սեւեանը գրում է, թէ՛ «այդ բանաձեւը, ինչպէս ասում
են, պատկանում էր Ս. Զաւարեանին եւ Գր. Միքայէլեանին»: Ո՞վ է
«ասում»: Միայն «ինչպէս ասում են»-ով կարելի չէ ապացուցանել
նման կարեւոր խնդիր:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան սկզբնական ծրագրի մասին Ռ. Սեւեանի
արած խորհրդածութիւնները շատ հետաքրքրական են, բայց, դժ-
բախտաբար, նոյնպէս թուոյցիկ ու ոչ բաւականաչափ հիմնաւորւած:

Անբաւարար է եւ «Մանիֆէստի» սեպտեմբեր ամսում հրատա-
րակւած լինելու պնդումը: Ինչո՞ւ սեպտեմբերին եւ ոչ օգոստոսին:
Զէ՞ որ օգոստոսի վերջերը հիմնադիրներին մի մասը արդէն ցրւած
պիտի լինէր գաւառները, կամ Պարսկաստան ու Տաճկաստան: Աւելի
հաւանական չէ՞ ենթադրել, որ Թիֆլիսից հեռանալուց առաջ էին
կազմել «Մանիֆէստը»:

Նոյնը պէտք է ասել եւ «Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծրագրի հեղի-
նակները» յօդւածի մասին (թիւ 172): Այսպէս, մինչ նախորդ յօդ-
ւածում Սեւեանը գտնում էր, որ հիմնադիր ժողովի ծանօթ բանա-
ձեւը Հ. Յ. Դ. նպատակի մասին — «ապստամբութեան միջոցով Տափ-
աշայաստանում ձեռք բերել քաղաքական եւ տնտեսական ազատու-

գրածը, թէ՛ «Մ. Վարանդեանը, մասնաւոր խօսակցութիւնների ժամանակ, յենեւելով Ռոստոմի ասածների վրա, հաւանական էր համարում, որ այդ առաջնորդողը գրած լինի Գաբո Միրզայեանը» (էջ 74)։ Առհասարակ, նման դէպքերում պէտք է խուսափել «մասնաւոր խօսակցութիւնների» վկայութեան դիմելուց, մանաւանդ, երբ «խօսողը» մեռած է եւ չի կարող իր ձայնը լսելի դարձնել։

Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծրագրի հեղինակի եւ կազմութեան ժամանակի խնդիրն էլ այժմ, կարծես, ենթադրւածի չափ հեշտ չի լուծւում։ Սեւեանը ասում է, թէ «Դրօշակ»-ում լոյս տեսած «Այբուբեն» յօդւածները «հիմն են կազմում մեր ծրագրի», որ այդ յօդւածների առաջին երկու մասը, ինչպէս «Դաշնակցութեան Կենտրոնական Դիւանի մէջ դրանք «Դրօշակ»-ի միակ ժողովածուից երեւում է», գրել են Ս. Զաւարեանն ու Քրիստափորը, իսկ վերջին մասը՝ Ռոստոմը. հետեւաբար, մեր ծրագրի հեղինակներն են Զաւարեանը, Քրիստափորը եւ Ռոստոմը։ Միւս կողմից, «թէպէտ ծրագրի վերեւում գրւած է՝ կազմած 1892 թ. ընդհանուր ժողովում, սակայն, պարզ է, որ այդ ժողովը տւել է սկզբունքներ եւ, ինչպէս տեսանք, այդ ժողովից յետոյ Ս. Զաւարեանը եւ Ք. Միրզայեանը աշխատել են ձեւակերպել սկզբունքները, տեսակէտները, որոնց հիման վրա Ռոստոմը վերջնականապէս կառուցել է մեր ծրագրի տեսական շէնքը»։

Եթէ Ռ. Սեւեանը ուշադրութեան անէր այս մասին «Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան» մէջ լոյս տեսած նիւթերը, իր դատողութիւնները, թերեւ, այդքան վճռական չլինէին։ Այսպէս, Քրիստափորի եւ Զաւարեանի նամակներից պարզ երեւում է, որ «Այբուբեն»-ի առաջին երկու յօդւածները գրել է Քրիստափորը մենակ։ Յետոյ, Նոյն «Դիւան»-ում (էջ 91) տպւած Ռոստոմի մի գրութեան մէջ որոշ կերպով ասւած է, թէ՛ «Դաշնակցութեան ծրագիրը մշակւած է այդ (1892 թ.) ժողովում։ «Մշակւած է» եւ ոչ թէ «տւել է սկզբունքներ», ինչպէս կարծում է Սեւեանը։ Հետագային էլ ուղղումներ եւ լրացումներ են եղել, որ երեւում է եւ Զաւարեանի նամակից («Դիւան», էջ 143)։

Նոյն խնդրի մասին ունենք վկայութիւնը նաեւ Յովսէփ Արզութեանի, թէ՛ ինքն էլ մասնակցել է Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծրագրի մշակութեան աշխատանքներին։ «Հորիզոն»-ի 1918 թ. Սեպտ. -ի 1-ի համարում նա, ի միջի այլոց, գրում է.

«1892 թ. մի նոր շրջան է կազմում Դաշնակցութեան պատմութեան մէջ։ Երկու տարի էր ինչ Կուսակցութիւնը պաշտօնապէս դո-

յութին ունէր, սակայն, Կուսակցութեան ծրագիրը եւ գործունէութեան եղանակը Կուսակցական ընդհանուր ժողովի հաւանութիւնը եւ վաւերացումը չէր ստացել: Եւ այդ տեղի ունեցաւ 1892 թ. ամառը, Թիֆլիսում, ուր կայացաւ առաջին ռայոնական ժողովը (ուզում է ասել՝ «ընդհանուր ժողովը» . ԽՄԲ.) :

Քրիստափոր Միքայէլեանը, Սիմոն Զաւարեանը եւ տողերիս գըրողը նոր էինք վերադարձել մեր քաղաքաւայր Քրչինեւից եւ Կուսակցութեան յանձնարարութեամբ պատրաստել մեր ապագայ գործունէութեան նախագիծը:

Ուրեմն, ծրագրի նախագիծ է կազմած, որ ասել է, թէ աւելի բան է կատարւած, քան «սկզբունքներ տալը»: Յամենայն դէպս, Սեւեանի լուսաբանութիւնները այս խնդիրն էլ չեն լուսաբանել:

Ռ. Սեւեանը օգտուում է գիւնական նիւթերից եւ առաջին ձեռքի աղբիւրներից: Նրա տւած տեղեկութիւնները, դիտողութիւններն ու դատողութիւնները կարող են շատ լուրջ արժէք ներկայացնել հայ յեղափոխական շարժման պատմութեան ուսումնասիրութեան համար: Բայց դրա համար, ինչպէս նկատեցինք, անհրաժեշտ է աւելի խորր եւ բազմակողմանի կերպով քննել առնւած խնդիրները եւ ի նկատի ունենալ նաեւ ուրիշների ասածները: Յետոյ, պէտք է ջանալ, որ առաջ բերւած փաստերն ու վկայութիւնները լինեն անթերի եւ հնարաւոր լինի, ի հարկին, վերաստուգութիւն կատարել: Այլապէս՝ ուսումնասիրութիւնը կը դառնայ ենթակայական գործ եւ դիտական լուրջ արժէք չի ներկայացնի: Իսկ երբեմն կը լինի նոյն իսկ վնասակար էլ, իբրեւ մոլորանքի աղբիւր ուրիշների համար

Ս. Վ.

